

„Genocidas“ – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje

Norėčiau truputį pakoreguoti pranešimo temą; kadangi esu teisininkas, mano pranešimas skambėtų taip: „„Genocido“ sąvokos teisinis traktavimas Lietuvoje ir užsienyje“. Užsienis keistinas į tarptautinį lygmenį, kas taip pat yra užsienis.

Įvairiapusiškai aptariant genocido traktuotės problemas istoriniais, moraliniais, politiniais požiūriais, neįmanoma nenagrinėti teisinių klausimų, nes genocidas – tai ne tik reiškinys; pirmiausia tai – vienas sunkiausių tarptautinių nusikaltimų žmoniškumui. Teisinis aspektas svarbus ir tuo, jog nuo teisinių formuluočių aiškumo, tikslumo, konkretumo ir vienodumo daug priklauso netgi galimybė patraukti nusikaltusį asmenį atsakomybėn; formuluočių suderinimas su pasauline praktika lemia veiksmingesnį bendradarbiavimą ir garantijas, užtikrina, kad pagalba tiriant vieną ar kitą bylą bus tikrai suteikta. Tad norėčiau pateikti nedidelę lyginamąją analizę, kaip genocidas yra traktuojamas Lietuvos teisės sistemoje ir kaip – tarptautinėje teisėje, iš kur jo sąvoka ir yra atėjusi.

Idėmiau panagrinėję Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (LR BK) 71 str. „Genocidas“ ir jame pateiktą formuluotę palyginę su tarptautiniais dokumentais, pamatytume, kad mūsų įstatymų leidėjai yra padarę įdomių sprendimų, kuriuos verta aptarti.

Vienas tokių sprendimų – genocido, pavadinčiau, plečiamasis traktavimas. Žinoma, jei kalbame apie plečiamąjį traktavimą, reikėtų rasti ir etaloną, su kuriuo lygindami matome išplėtimą. Be abejo, toks etalonas

būtų 1948 m. Jungtinių Tautų (JT) konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (toliau – Genocido konvencija). Daugeliu požiūrių šis tarptautinis dokumentas unikalus: pirma, tai viena plačiausiai ratifikuotų tarptautinių sutarčių; net jeigu ji neratifikuota – jos principai paprastai pripažįstami, kai kas net linkęs juos laikyti tarptautinės teisės principais; šios konvencijos pažeidimas laikomas vienu sunkiausių tarptautinių nusikaltimų; antra, vykdyti šios konvencijos nuostatas – tarptautinio prestižo reikalas. Šios konvencijos nuostatos visada be pokių buvo perkeliamos į kitus tarptautinius baudžiamosios teisės pagrindinius ir pagalbinius šaltinius, tokius kaip Jugoslavijos ar Ruandos tarptautinių tribunolų statutai, Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutą, JT Nusikaltimų taikai ir žmonijos saugumui kodekso projektą. Penkiasdešimties metų taikymo praktika parodė, kad šios konvencijos formuluotės yra stabilios ir, matyt, optimalios, nors jos rengimo metu ir buvo daug karštų diskusijų, ginčų, argumentų, politizavimo.

Taigi norėdami pagrįsti išsakytą prielaidą, kad Lietuva nacionaliniuose įstatymuose plečiamai traktuoja genocido nusikaltimą, turime palyginti LR BK 71 str. formuluotę su pateiktąja Genocido konvencijoje.

Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį pateikia šią formuluotę: „[...] bet kuris veiksmas, atliktas siekiant sunaikinti visą ar iš dalies nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę kaip tokią [...]“¹

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 71 straipsnis formuluoja taip: „[...] *Veiksmas, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiai nors nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei* [...]“² (išskirta aut.).

Kaip matome, Lietuva plečia sąrašą grupių, kurių atžvilgiu gali būti vykdomas genocidas, – įtraukia politinę ir socialinę grupes. Kodėl priimtas toks sprendimas?

Konferencijoje nusikaltimų žmoniškumui klausimais, vykusioje Lietuvos Respublikos Seime 1998 m., užsienio prelegentai pareiškė abejonių, ar Lietuvos gyventojų naikinimą sovietinės okupacijos metais galima laikyti genocidu, nes Vakarų valstybės genocidą supranta kaip žydų ar čigonų naikinimą; ar Lietuvoje vyko kas nors panašaus? Kaip matome, turėtas omenyje planingas nacionalinės ar etninės grupės naikinimas (*genos cedere* – giminės naikinimas). Netiesiogiai oponuodamas šiam teiginiui, Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis prokuroras Rimvydas Valentukevičius paminėjo, kad Lietuva yra priėmusi LR BK papildymus – genocidą papildė socialine ir politine grupėmis. Norėdamas apginti Lietuvos poziciją, jis nurodė, kuo remiantis įtrauktos šios grupės: tokios nuostatos egzistavo JT dokumentuose, būtent 1946 m. JT Generalinės Asamblėjos rezoliucija dėl genocido teigė, jog „Genocido faktai (pavyzdžiai) buvo tada, kai visiškai ar iš dalies buvo sunaikintos rasinės, religinės, politinės ar kitos grupės“³, toks atskirų „genocido“ sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje numatyta „genocido“ sąvoka apsiriboja tik keturiais „[...] grupės požymiais ir Lietuvos gyventojų masinio naikinimo atveju sunkiai taikytina. [...] Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavi-

mo atvejus, tai yra kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardintiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai“⁴. R. Valentukevičiaus argumentai, be abejo, svarūs: Lietuva tik neseniai įgavo galimybę nubausti raudonojo genocido ir kitų nusikaltimų žmoniškumui vykdytojus, tad reikia daryti viską, kad teisingumas būtų įgyvendintas. Tačiau nesunkiai suprantama ir minėto užsienio prelegento pozicija: jis remiasi Genocido konvencija. O konvencija numato **išsamų** grupių sąrašą: etninę, rasinę, nacionalinę, religinę.

Tačiau minėtoji JT konvencija genocidą apibrėžia vienareikšmiškai ir tiksliai, nepalikdama vietos galimoms interpretacijoms; požymių grupės išsamios: tiek grupių skaičius ir rūšys, tiek genocido formos. Tiesa, Genocido konvencijoje niekur nerašoma, jog valstybės–dalyvės privalo tiksliai perkelti sąvoką į savo baudžiamuosius įstatymus.

Išplėsdama genocido sampratą ir pasiremmdama rezoliucija, rekomendaciniu JT dokumentu, Lietuva tarytum persikėlė į 1946–1947 m., kai vyko Genocido konvencijos rengimo darbas ir kova dėl vienokių ar kitokių formuluočių. Politinės ir kitų grupių požymių nebuvo atsisakyta lengvai. Norėtume pateikti šiek tiek Genocido konvencijos rengimo istorijos šiuo klausimu, gal tada bus lengviau suprantama ši, iš pirmo žvilgsnio, Genocido konvencijos spraga, kurią ėmėsi taisyti Lietuvos įstatymų leidėjai.

Pirmą kartą JT dokumentuose genocidas kaip tarptautinis nusikaltimas atsiranda minėtoje JT Generalinės Asamblėjos 1946 m. rezoliucijoje Nr. 96(I). Rezoliucijos pagrindu pradedama rengti specialiąją konvenciją. Grupių, kurias turi apsaugoti konvencija, sąrašas kito rengimo metu. Pateiktoje lentelėje matome, kokias grupes rengėsi apsaugoti įvairių konvencijos variantų rengėjai:

1946 m. rezoliucija Nr. 96(I)	Rasinė, religinė, politinė ir kitos
JT Sekretoriato parengtas konvencijos projektas	Rasinė, nacionalinė (tautinė), lingvistinė (kalbinė), religinė ar politinė
Ad Hoc komiteto parengtas konvencijos projektas	Nacionalinė (tautinė), rasinė, religinė, politinė
1948 m. Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį	Nacionalinė, etninė, rasinė, religinė

Kaip matome, politinės grupės požymio neliko tik galutiniam konvencijos variante, nors jis buvo visuose ankstesniuose projektuose ir dokumentuose; šio požymio įtraukimui atkakliai priešinosi Sovietų Sąjunga ir jos vadovaujamas socialistinių valstybių blokas. Apie socialinę grupę kaip atskirą kategoriją niekada nebuvo net kalbos (tačiau rengimo metu būta siūlymų, kad būtų įtrauktos bet kokios lengvai identifikuojamos grupės), tad prie šios problemos grįšime vėliau. Kodėl gi politinė grupė buvo neįtraukta? Negi tai lėmė vien Sovietų Sąjungos nenoras, o Vakarų valstybės nesugebėjo pasipriešinti požymio pašalinimui? Politinės grupės nuspręsta neįtraukti į grupių sąrašą po ilgų debatų. Šis sprendimas grindžiamas tokiais argumentais:

a) politinė grupė neturi stabilios, nuolatinės ir lengvai išskiriamos charakteristikos, tad ji nesukuria homogeniško darinio, priklausančio būtent nuo grupės narių valios, o ne nuo veiksmų, nepriklausančių nuo asmenų valios;

b) tokios grupės įtraukimas užkirs kelią konvencijos ratifikavimui tarp daugelio šalių ir tarptautinės jurisdikcijos pripažinimui, nes JT įsitrauks į politinius šalių vidaus reikalus;

c) toks išplėtimas sukels sunkumų teisėtoms vyriausybėms imtis preventyvių veiksmų prieš priešiškus elementus;

d) šios grupės įtraukimas sukels diskusijas, kodėl neįtrauktos profesinės ir ekonominės grupės;

e) politinių grupių apsauga turi būti užtikrinta remiantis nacionaline įstatymų leidyba ir Visuotine žmogaus teisių deklaracija⁵.

Nesunku pastebėti, kad punkte a) pateikta argumentacija yra vienintelis argumentas, kuris objektyviai pagrindžia politinės grupės neįtraukimą (stabilumo kriterijus ir tai, kad politinė grupė iš tiesų kokybiškai skiriasi nuo nacionalinės, etninės ir net religinių grupių, jeigu religinę grupę suprasime ne tik kaip vieno tikėjimo, bet ir vienodų tradicijų žmonių grupę (pvz., ne visi Bosnijos Hercegovinos gyventojai, nors ir vadinami Bosnijos Hercegovinos musulmonais, yra iš tiesų musulmonų (islamo) religijos išpažinėjai)), kiti punktai kur kas mažiau įtikinantys ir gan akivaizdžiai politizuoti, ypač punktas c). Pateiktą argumentaciją galime palyginti su nuomone, remiančia politinės grupės įtraukimą: „Genocido konvencija taiko baudžiamąją gynybą nacionalinių, etninių, rasinių ir religinių grupių [...] narių žmogaus teisėms ir fundamentalioms laisvėms. Argumentas, kad politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių grupių įtraukimas į konvencijos veikimo sritį sukels problemų dėl mažumų gynimo ir apskritai pagarbos žmogaus teisėms [...], yra daugiau pretekstas vengiant tarptautinės baudžiamosios apsaugos iš viso. Palikdami politines ir kitas grupes už tikslingos gynybos ribų, konvencijos autoriai taip pat paliko didžiulę ir pavojingą spragą, kuria remdamasi bet

kuri vyriausybė gali vengti savo humanitarinių pareigų, dengdama genocidą vykdomaisiais veiksmais teisėtvarkos, saugumo ir kt. sumetimais“. Be to, „specifiniai pavyzdžiai, atrinkti iš nesenos nacizmo istorijos, rodo, kad politines grupes galima kuo puikiau identifikuoti ir, atsižvelgiant į persekiojimus, kuriuos jos patyrė, pripažinti, kad jų apsauga buvo būtina“⁶.

Šie argumentai, mūsų nuomone, yra rimtesni nei pateikti prieš politinės grupės požymį, pvz., kvestionuojant politinės grupės kaip darinio stabilumą, taip pat buvo galima kvestionuoti ir religinę grupę – žmogus juk gali keisti tikėjimą, ko niekaip nepadarysi su rase ir su etniniais požymiais. Nuosekliai mąstant, reikėjo atsisakyti ir religinės grupės arba tiksliau apibūdinti jos sampratą.

Vis dėlto reikia pripažinti, jog sprendimas atsisakyti politinės grupės požymio buvo padarytas pagal principą „iš dviejų blogybių renkamės mažesnę“: siauriname konvenciją, bet ją ratifikuoja daugiau valstybių, nors atsisakius politinės grupės iš esmės nukrypstama nuo vienos iš 1946 m. rezoliucijos Nr. 96(I) nuostatų. Bet nėra visai teisinga vien sovietų bloko valstybes kaltinti politinės grupės išmetimu – pokario laikotarpiu, kai vienas prieš kitą atsistojo du milžiniški politiniai-kariniai blokai, iškilo švelnesni ar griežtesni autoritariniai režimai net Vakarų demokratijose, politinės grupės požymis buvo neparankus daugeliui.

Tačiau ar politinės grupės naikinimas tokiu atveju lieka nenusikalstama veika? Ar nebuvo įvykdytas paskutinis argumentacijos prieš politinės grupės įtraukimą punktas (politinių grupių apsauga turi būti užtikrinta remiantis nacionaline įstatymų leidyba ir Visuotine žmogaus teisių deklaracija)? Atsakymai yra keli: pirma, ne visi linkę sutikti, kad Genocido konvencija politines grupes palieka visai be apsaugos: JAV teisės profesorius Lawrence Leblancas mano, jog dažnai reiškiamą nuomonę, kad Genocido konvencija neapima politiškai motyvuoto geno-

cido, atspindi keistą ir tikriausiai klaidingą konvencijos 2 str. interpretavimą. Jei kokia nors grupė yra naikinama politiniais motyvais, tai vis tiek bus genocidas⁷; antra, nuo 1945 m. patvirtintų Niurnbergo karo tribunolo įstatų tarptautinėje baudžiamajoje teisėje yra žinoma bendroji nusikaltimų žmoniškumui sąvoka, pagal kurią civilių asmenų naikinimas politiniais motyvais karo ar taikos metu yra nusikaltimas, už kurį numatyta atsakomybė ne kiek ne menkesnė negu atsakomybė už genocidą. Nusikaltimų žmoniškumui pavojingumas iš esmės tolygus genocidui, tiktai nusikaltimų žmoniškumui samprata yra lankstesnė ir patogesnė. Deja, šio nusikaltimo Lietuvos įstatymų leidėjai ne už ką nenori priimti į Baudžiamąjį kodeksą, nors tai seniai yra padariusios ne tik Vakarų Europos valstybės, bet ir mūsų artimiausios kaimynės – Latvija, Rusija. Į naujausius LR BK projektus jis neįtrauktas.

Panašius argumentus galime pasitelkti ir nagrinėdami socialinės grupės atvejį (kaip minėjome, tarptautiniuose dokumentuose ši grupė iš viso nebuvo minėta kaip savarakiška sąvoka). Pavyzdžių neieškokime toli – pvz., Lietuvos stambieji ūkininkai. Viskas rodytų, kad vykdytas genocidas, bet tokia grupė nenumatyta Genocido konvencijoje pateiktos sąvokos apibrėžime. Tačiau šios grupės nariai yra lietuvių tautos, t. y. nacionalinės grupės, atstovai. Jie sudaro konkrečią nacionalinės grupės dalį. Dabar žvilgtelėkime į „genocido“ sąvoką: „sunaikinti [...] grupę ar jos dalį“. Motyvai, kaip jau pabrėžėme, yra nesvarbūs. Ar neteisinga būtų išvada, jog tai yra lietuvių nacionalinės grupės genocidas, pasireiškęs siekimu sunaikinti lietuvių nacionalinės grupės dalį – stambiuosius ūkininkus, motyvuojant tuo, kad jie yra socialiai pavojinga kategorija.

Mūsų žiniomis, „genocido“ sąvokos baudžiamuosiuose įstatymuose plečiamai neįtrauktas jokia valstybė, išskyrus Lietuvą.

Istorija lieka istorijai – dėl vienokių ar kitokių priežasčių atsisakyta politines grupes ir

kitas grupes įtraukti į Genocido konvenciją. Šis sprendimas padarytas daugiau nei prieš pusę amžiaus, jis įtvirtintas tarptautinių teisinių praktikoje ir tarptautinės teisės doktrinoje. Be to, Lietuvos eksperimentas, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo naudingas, kartą jau turėjo neigiamų padarinių: Rusija atsisakė tenkinti Lietuvos prašymą dėl teisinės pagalbos, motyvuodama tuo, jog „genocido“ sąvoka Lietuvos įstatymuose traktuojama plečiamai. Galima atkreipti dėmesį ir į neseniai spaudoje nuskambėjusias Izraelio vyriausybės atstovo mintis, kad Izraelis padės tirti tik tuos nusikaltimus, kurie yra pripažinti tarptautiniu mastu. Nusikaltimą pripažinus tarptautiniu, kyla daug padarinių, padedančių sėkmingiau persekioti nusikaltusiuosius. Jei gu reikėtų kelti klausimą dėl tarptautinio Lietuvos gyventojų genocido pripažinimo, plečiamasis genocido traktavimas beveik garantuotai sukeltų rimtų problemų. Net jeigu plečiamąjį traktavimą teoriškai laikytume pozityviu Lietuvos žingsniu, jis naudingas tikrai nacionalinės teisės sistemos viduje; tarptautinės baudžiamosios teisės atžvilgiu tai yra probleminė išimtis.

IŠVADOS

Apibendrinami nagrinėti klausimus galime padaryti šias išvadas:

1. Lyginant su „genocido“ sąvoka, pateikta 1948 m. JT konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo

už jį, Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse genocido nusikaltimas yra traktuojamas plečiamai įtraukiant du papildomus požymius – politinę ir socialinę grupes.

2. Politinės ir socialinės grupių požymių įtraukimo priežastys daugiausia susijusios su iškilusiomis problemomis kvalifikuojant Sovietų Sąjungos vykdyto genocido nusikaltimus.

3. Tarptautiniuose teisės aktuose, draudžiančiuose genocidą, niekada nebuvo nuostatų apie socialinę grupę; tik JT Generalinės Asamblėjos 1946 m. rezoliucijoje Nr. 96(I) buvo paminėta politinė grupė, bet šios nuostatos atsisakyta dėl tam tikrų politinės grupės savybių: nestabilumo veiksnio, politinės grupės identifikavimo problemų. Politinės ir socialinės grupių požymių taip pat nėra naujausiose tarptautinės baudžiamosios teisės šaltiniuose, reglamentuojančiuose genocido draudimą ir baudimą (pvz., Romos tarptautinio baudžiamojo teismo statute).

4. Politinių ir socialinių grupių apsauga tarptautinėje baudžiamojoje teisėje dažniausiai įgyvendinama pasitelkiant lanksčią nusikaltimų žmoniškumui sudėtį, kurios iki šiol nėra LR BK.

5. Plečiamasis genocido traktavimas kelia ir gali kelti problemų bylose, kai reikalinga teisinė pagalba iš užsienio valstybių, kurios taiko visuotinai priimtą „genocido“ sąvoką, taip pat jeigu reikėtų kelti klausimą dėl Lietuvos gyventojų genocido pripažinimo Sovietų Sąjungos okupacijos metu tarptautinėse institucijose.

Nuorodos

¹ Robinson Nehemian, *The Genocide Convention: A Commentary*, New York, 1960, p. 147.

² Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, Vilnius, 1999, p. 70.

³ *Appeal to the United Nations on Genocide*, p. 121.

⁴ R. Valentukevičius, „Nusikaltimų žmoniškumui

tyrimo problemos“, *LEX*, Nr. 3, Vilnius, 1998, p. 35.

⁵ *U. N. Report on the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, New York, 1978, p. 13–24.

⁶ *Ibid.*, p. 17.

⁷ Lawrence Leblanc, „The United States and the Genocide Convention“, *Georgian Journal of International Law*, vol. 4, 1991, p. 80.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Socialiniuose moksluose ir teisėje išivyrąja požiūris, jog etniniai dariniai neturi aiškiai nusakomų biologinių požymių, kuriais būtų galima remtis nustatant vieno ar kito žmogaus priklausomybę tai ar kitai etninei grupei.

Atsakymas: Deja, toks požiūris įsigalėjo jau septintajame dešimtmetyje. Svarstant konvenciją dėl rasinės nelygybės buvo daroma prielaida, kad vienija arba genetinė, arba kultūrinė istorinė charakteristika. Taigi ta kultūrinė istorinė charakteristika, matyt, ir jungia grupės narius į tautinį, arba nacionalinį, vienetą. O dėl genetinės charakteristikos, tai ji taikoma tik rasinėms grupėms. Bet vėlgi pareiškiama, kad rasinės grupės taip siaurai traktuoti negalima, pavyzdžiui, kaip mongolidų, europidų ar negridų. Atseit rasinė grupė tam tikrais atvejais gali būti traktuojama kaip etninė grupė. Čia esama labai didelės painiavos.

Klausimas: Turiu du klausimus. Gal galėtumėte atskirti sąvokas „nacionalinė“ ir „etninė“? Antras – dėl Lileikio. Ar galima teisti jam nedalyvaujant?

Atsakymas: Dėl „nacionalinės“ ir „etninės“ sąvokų atskyrimo. Šios dvi sąvokos praktiškai skiriamos labai paprastai. Nacionalinė grupė traktuojama kaip grupė, susijusi kultūriniu, istoriniu ir teritoriniu ryšiu. Tai yra tauta plačiuoju supratimu, pavadinkime, pavyzdžiui, lietuvių tauta, įtraukdami visus, ne tik etninius lietuvius, bet taip pat ir piliečius. Siejama ir su pilietybe, nors ne visada norime sieti, bet iš tiesų yra taip. O tautos, kurios pabirusios po pasaulį, yra vadinamos etninėmis grupėmis, kad jų gynyba taip pat būtų užtikrinama. Tai būtų žydai, čigonai; tai būtų taip pat, jeigu imtume lietuvius kaip etninę grupę, t. y. ne tik Lietuvos gyventojus, bet ir tuos, kurie gyvena išeivijoje ir kitur.

Dėl Lileikio. Lietuva priėmė sprendimą teisti už akių. Kadangi specialiai nesidomėjau, negaliu pateikti savo komentaro.